

Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1943, red. Jacek Tebinka, współpr. Piotr Długołęcki, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2025, ss. 1063

Opublikowany ostatnio kolejny tom *Polskich Dokumentów Dyplomatycznych* dołącza do wydanych wcześniej czterech obejmujących okres II wojny światowej. Pozostały już zatem tylko tomy za rok 1944 i pierwszą część 1945 r. Jest to niewątpliwie pozytywny fakt, jako że w odróżnieniu od okresu międzywojennego dokumenty polskiej dyplomacji czasu II wojny wciąż nie zostały w pełni wykorzystane przez badaczy z powodu ich rozproszenia (w większości za granicą) i wielkości zasobu. Opracowania omawianego tomu podjął się Jacek Tebinka, który przygotował też wydany wcześniej tom obejmujący rok 1941¹.

Waga recenzowanej pracy jest znaczna ze względu na przełomowy charakter wydarzeń 1943 r. zarówno w zakresie działań militarnych, jak i politycznych. Chociaż wiele kwestii objętych zakresem chronologicznym tomu było już przedmiotem pogłębionych badań, polska polityka zagraniczna okresu II wojny światowej nadal pozostawia znaczne pole badawcze i interpretacyjne. Mimo dużej intensywności działań polskiej dyplomacji w tym okresie autorowi opracowania udało się utrzymać tom w ryzach objętościowych: obejmuje on 351 dokumentów (w tym dwa w aneksie), podczas gdy tom za rok 1942 zawierał więcej dokumentów (459 dokumentów, w tym pięć w aneksie) i ponad 40 mniej stron (1019).

Charakter wydarzeń politycznych, które miały miejsce w polityce polskiej w 1943 r., został niewątpliwie zdominowany przez kwestię relacji polsko-sowieckich, w tym sowiecką notę z 16 stycznia 1943 r. o nieuznawaniu obywatelstwa polskiego Polaków zamieszkających na terenach okupacji sowieckiej, zerwanie stosunków dyplomatycznych z Polską przez ZSRS 25 kwietnia 1943 r., a następnie działania podejmowane przez stronę polską w celu przywrócenia tych stosunków i niedopuszczenia do utraty ziem wschodnich Polski na rzecz ZSRS. Nie dziwi zatem, że dokumenty dotyczące bezpośrednio relacji polsko-sowieckich (także w odniesieniu do relacji z innymi krajami) stanowią blisko 30% całości tomu.

Problemem, przed którym stanął redaktor tomu (podobnie jak jego poprzednicy), była niewątpliwie kwestia uwzględnienia w nim dokumentów już publikowanych, w tym zwłaszcza dotyczących relacji polsko-sowieckich, które doczekały się już znacznej liczby publikacji źródłowych². Podobnie jest w odniesieniu do relacji polsko-żydowskich, którym Polski Instytut Spraw Międzynarodowych poświęcił ostatnio obszerny zbiór dokumentów obejmujący

¹ *Polskie Dokumenty Dyplomatyczne 1941*, red. J. Tebinka, Warszawa 2013.

² Z najważniejszych należy wymienić: *Documents on Polish-Soviet Relations*, t. 1: 1939–1943, London 1961; *Documents on Polish-Soviet Relations*, t. 2: 1943–1945, London 1967; *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 5: *Wrzesień 1942 – lipiec 1943*, Kraków 2001; *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 6: *Lipiec 1943 – kwiecień 1944*, Kraków 2003; *Dokumenty do historii stosunków polsko-sowieckich 1918–1945*, t. 4: 1939–1945, cz. 2: *Imponderabilia i realia (styczeń 1943 – czerwiec 1945)*, red. Ł. Adamski, Warszawa 2021.

lata 1939–1945³. W przypadku relacji polsko-sowieckich Tebinka zdecydował się na zamieszczenie podstawowych dokumentów dotyczących tej tematyki, mimo ich wcześniejszej publikacji. W efekcie dokumenty wydane wcześniej stanowią również ok. 30% ogółu dokumentów dotyczących bezpośrednio relacji Polski z ZSRS. Wydaje się, że nie wszystkie te dokumenty powinny być publikowane po raz kolejny⁴. W odniesieniu do relacji polsko-sowieckich walor nowości ma część niewydanych dotąd (i nieznanych szerzej) dokumentów ze spuścizny Tadeusza Romera przechowywanej w Library and Archives Canada w Ottawie⁵. Niepublikowanych dotąd dokumentów z archiwum Romera autor opracowania zamieścił w tomie dziewięć, z których najbardziej interesujący jest list Jana Ciechanowskiego do Tadeusza Romera z 22 lipca 1943 r.⁶

Gorzej wypada w tym względzie kwestia dokumentów dotyczących relacji polsko-żydowskich. Publikowane w tomie materiały mniej więcej w dwóch trzecich były już wydane, głównie w tomie *W obliczu Zagłady*. Zamiast części z nich można się było w tym wypadku pokusić o zamieszczenie co najmniej kilku istotnych depesz dotyczących sytuacji Żydów – obywateli polskich, jak i relacji rządu oraz jego placówek z diasporą żydowską na świecie, zwłaszcza w USA i Palestynie (przede wszystkim z Agencją Żydowską). Tak obszernie powielanie dokumentów publikowanych i to niedawno (także w języku angielskim) nie wydaje się konieczne.

Dyskusyjne jest dla mnie zamieszczenie w tomie większej liczby dokumentów powstałych poza aparatem polskiej dyplomacji i Kancelarią Premiera⁷. Dotyczy to Ministerstwa Informacji i Dokumentacji (dalej: MIiD), Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej oraz Ministerstwa Prac Kongresowych (dalej: MPK)⁸. Nie są to ściśle dokumenty dyplomatyczne, a kryteria ich doboru nie są jasne. Można się jeszcze zgodzić co do publikacji powstałych w tych resortach opracowań kierowanych do Ministerstwa Spraw Zagranicznych (dalej: MSZ), ale w przypadku MIiD autor publikuje m.in. dokumenty kierowane przez nie do placówek ministerstwa poza

³ *W obliczu Zagłady. Rząd RP na uchodźstwie wobec Żydów 1939–1945*, red. P. Długołęcki, Warszawa 2021 (wyd. ang.: *Confronting the Holocaust. Documents of the Polish Government-in-Exile's Policy Concerning Jews 1939–1945*, red. P. Długołęcki, Warszawa 2022); por. też: *Polacy – Żydzi 1939–1945. Wybór źródeł*, oprac. A.K. Kunert, przedmowa W. Bartoszewski, Warszawa 2001, wyd. 2, Warszawa 2006. Już po opublikowaniu omawianego tomu PDD ukazał się wybór dokumentów w opracowaniu autora niniejszej recenzji: *Władze RP na uchodźstwie wobec Żydów obywateli polskich w ZSRS i na Bliskim Wschodzie (1941–1945) w świetle dokumentów polskich*, wybrał, oprac. i wstępem opatrzył T.P. Rutkowski, Warszawa 2025.

⁴ Redakcja PDD nie przyjęła możliwości zamieszczania regestrów publikowanych dokumentów, a szkoda – pozwoliłoby to na uniknięcie powtarzania (często po raz kolejny) tych samych dokumentów kosztem mniej znanych, a istotnych.

⁵ Część dokumentów z tej spuścizny była już publikowana w języku angielskim w *Documents on Polish-Soviet Relations*.

⁶ PDD 1943, dok. 193.

⁷ Tamże, dok. 83.

⁸ Por. dok. 151, depesza Jana Tabaczyńskiego, kierownika Centrum Informacji na Wschodzie do wicepremiera S. Mikołajczyka z 30 V 1943; dok. 182, Okólnik MIiD z 11 VII 1943; dok. 183, depesza kierownika Centrum Informacji na Wschodzie do MIiD z 13 VII 1942; dok. 309, okólnik wiceministra Informacji i Dokumentacji w sprawie przyszłości Austrii i Niemiec z 26 XI 1943; dok. 321, okólnik MIiD w sprawie działań propagandowych z 8 XII 1943; dok. 341, przyp. 71, fragment depeszy ministra IiD, Stanisława Kota do Polish Information Centre w Nowym Jorku, 31 XII 1943.

Wielką Brytanią. Warto też zauważyć, że kwerenda w wymienionych ministerstwach miała charakter pomocniczy, trudno zatem mówić o reprezentatywnym wyborze dokumentów przez nie wytworzonych. Niekonieczne wydaje się także zamieszczenie memorandum Delegatury Rządu RP na Kraj z września 1943 r., dotyczącego propagandy niemieckiej w sprawie Katynia, podobnie jak memorandum MPK w sprawie przyłączenia do Polski Śląska Opolskiego⁹.

Wydaje się, że w większym stopniu można by uwzględnić także korespondencję między polskimi placówkami dyplomatycznymi a centralą, zwłaszcza w odniesieniu do krajów Bliskiego Wschodu i Stanów Zjednoczonych. Myślę tu przede wszystkim o kwestiach reakcji środowisk żydowskich w Palestynie i Stanach Zjednoczonych na informacje o zagładzie Żydów w Polsce, jak i o działaniach podejmowanych przez polską dyplomację w kwestiach pomocy polskim uchodźcom, w tym dzieciom¹⁰. Warto było także zamieścić *exposé* Romera na forum Rady Narodowej 13 września 1943 r.

Najciekawsze materiały w tomie, oprócz wspomnianych już dokumentów ze spuścizny Romera dotyczących stosunków polsko-sowieckich, obejmują politykę Polski wobec Węgier, Bałkanów, stosunki ze Stolicą Apostolską czy Portugalią. Interesujący jest również dokument odnoszący się do planowanych rewindykacji z Niemiec dóbr kultury¹¹.

Tebinka zamieścił w przypisach obszernie cytaty z dokumentów, uzupełniające informacje zawarte w materiałach znajdujących się w tekście głównym. W większości wypadków jest to cenne uzupełnienie treści tomu, odniosłem jednak wrażenie, że w kilku przypadkach dokumenty te zamieszczono raczej z chęci udostępnienia czytelnikowi ciekawych materiałów, a nie ich bezpośredniego związku z publikowanymi dokumentami¹².

Uwagi szczegółowe:

s. 33 – warto było wyjaśnić wymienioną w dokumencie szkołę w Charlottesville – to School of Military Government zorganizowana na University of Virginia w celu przygotowania kadr wojskowych dla przyszłej okupacji Niemiec¹³;

s. 43, dok. 15 – telegram Edwarda Raczyńskiego z 20 lutego 1943 r., zamieszczony w przyp. 48, można było dać do tekstu głównego;

s. 96 – wymienioną w raporcie Ciechanowskiego karykaturę z „The New York Herald Tribune” wypadałoby opisać dokładniej w przypisie – jej treść nie wynika z dokumentu, jako że jego autor przesłał ją jako załącznik;

s. 96 – autor opracowania nie wyjaśnia, o którym opracowaniu Mariana Seydy, wymienionym w dokumencie, jest mowa;

s. 102 – brak odniesienia do wymienionego w tekście dokumentu memoriału MPK dotyczącego kwestii federacji;

⁹ PDD 1943, dok. 239, s. 675–680.

¹⁰ Por. m.in.: *Władze RP na uchodźstwie*, dok. 214, 224, 236, 254, 258.

¹¹ Por. dok. 25, raport I sekretarza ambasady w Londynie w sprawie odszkodowań za utracone dobra kultury pod okupacją niemiecką, s. 84–86.

¹² Por. przyp. 70 do dok. 151, list delegata MPiOS Tadeusza Lubaczewskiego do sekretarza generalnego MPiOS, L. Grosfelda z 20 V 1943 w sprawie Hanki Ordonówny; przyp. 8 do dok. 172, depesza S. Kota do konsula generalnego RP w Nairobi z 3 VII 1943 z informacją o podjęciu akcji zbierania relacji uchodźców z ZSRS; przyp. 10 do dok. 173, depesza posta w Chile z 29 VII 1943, informacja o uczczeniu pamięci Żydów zamordowanych w Polsce; przyp. 55 do dok. 189, depesza ambasadora RP w Ankarze H. Sokolnickiego z 8 VII 1943.

¹³ O tej szkole zob. T. Brudziński, *Listy do matki niewysłane (1940–1941)*, wstęp i oprac. T.P. Rutkowski, Warszawa 2023, s. 29–30.

s. 162 – brakuje wyjaśnienia odnośnie do kwestii polityki ministra Józefa Becka względem Chin, o której mowa w dokumencie;

s. 180 – pisząc w przypisie o sprawie Henryka Ehrlicha i Wiktora Altera, Tebinka nieprecyzyjnie informuje o ich losie, nie różnicując oficjalnych informacji sowieckich podanych w 1943 r. od treści dokumentów ujawnionych po upadku ZSRS¹⁴;

s. 217 – odnosząc się do zawartych w raporcie dyrektora Banku Polskiego informacji o rzekomym wywozie polskiego złota przechowywanego tam przez władze francuskie, autor nie podaje, gdzie było ono przetrzymywane (odwołując się jedynie do wcześniejszych tomów PDD) i nie dementuje tej informacji;

s. 248 – brak wyjaśnienia, o jakie oświadczenie TASS podane w raporcie Poselstwa RP w Teheranie z 23 marca 1943 r. chodziło;

s. 265 – brakuje informacji, kiedy został wystosowany list do Adolfa Hitlera z podpisem m.in. metropolity Andrzeja Szeptyckiego;

s. 387 – brak w odniesieniu do przywołanej w dok. 132 decyzji Rady Ministrów odwołania do protokołu pos. RM;

s. 454, przyp. 28 do dok. 160 – warto było podać różne szacunki ofiar rzezi wołyńskiej;

s. 455, dok. 160 – brak objaśnienia nieścisłej informacji zawartej w depeszy Stanisława Mikołajczyka do Władysława Sikorskiego w sprawie „nakazu” odgrywania pieśni *My, Pierwsza Brygada* w Polskich Siłach Zbrojnych na Zachodzie;

s. 467, dok. 164 – w dokumencie przywołano uchwały Rady Ministrów – warto było dać przypis do protokołów z posiedzeń RM;

s. 524, dok. 189 – brak objaśnienia w przypisie, o które działania ambasadora Aleksandra Bogomołowa, wymienione w treści dokumentu, chodzi;

s. 525 – przywołanie w przyp. 55 do dok. 189 depeszy ambasadora RP w Ankarze do MSZ jest niepotrzebne – nie wnosi ona wiele do objaśnienia dokumentu; można było zamieścić tę depeszę w tekście głównym tomu;

s. 564 – autor nie poprawił w tekście błędnego zapisu nazwiska gen. Raštikisa, nie dał także objaśnienia tego błędu w przypisie – zamieszczenie poprawnego zapisu nazwiska w indeksie osobowym to jednak za mało;

s. 575 – błąd w zapisie Dz.U. z tekstem konstytucji z 23 kwietnia 1935 r. – jest 1995 r. zamiast 1935 r.;

s. 659, dok. 231 – zamieszczając depeszę ministra Romera do posła RP w Madrycie Mariana Szumlakowskiego z krytyką jego działalności i informacją o odwołaniu ze stanowiska, można było dodać w przypisie, kiedy to odwołanie faktycznie nastąpiło;

s. 708–714, dok. 246 – autor zamieścił odpowiedź MSZ na memorandum szefa Sekcji Spraw Zagranicznych przy Delegaturze Rządu RP na Kraj („Uwagi o naszej polityce międzynarodowej N 1”), nie publikując samego memorandum czy choćby informacji, gdzie się ono znajduje¹⁵;

¹⁴ Por. Sh. Redlich, *War, Holocaust and Stalinism. A Documented Study of the Jewish Anti-Fascist Committee in the USSR*, Amsterdam 1995, s. 169–170. W tej kwestii bardziej precyzyjny jest przypis Magdaleny Hułas w PDD 1942, s. 75–76.

¹⁵ Por. H. Bartoszewicz, *Romana Knolla oceny przeszłości i wizje przyszłości*, „Dzieje Najnowsze”, 48, 2016, 4, s. 79–80. Brak podania informacji bibliograficznych dokumentów przywoływanych w publikowanych tekstach jest niezrozumiałą. Brak informacji bibliograficznych daje się również odczuć w odniesieniu do opracowania MPK „The Origin of the Curzon Line”, której dotyczy zamieszczona notatka radcy ambasady RP w Londynie z 13 X 1943, PDD 1943, dok. 264.

s. 861, dok. 293, przyp. 32 – błąd w nazwie Towarzystwa [Opieki] nad Polakami we Francji;

s. 934 – warto było objaśnić, dlaczego w dok. 326 por. Abd-El-Kader został określony jako „wnuk wielkiego dziadka”, zwłaszcza że nie uczyniono tego w indeksie.

Podsumowując recenzowany tom *Polskich Dokumentów Dyplomatycznych*, należy podkreślić, że podobnie jak wcześniejsze „wojenne” tomy serii nie przynosi on informacji zmieniających zasadniczo wiedzę na temat działań polskiej dyplomacji w zakresie głównych kierunków polskiej polityki (zwłaszcza na najważniejszym w tym czasie kierunku sowieckim), ale pogłębia i poszerza dotychczasowe badania, przede wszystkim w zakresie stosunków Polski z mniejszymi państwami. Mimo przywołanych wyżej w większości drobnych uwag i zastrzeżeń jest niewątpliwie wydawnictwem wartościowym, nieodbiegającym poziomem od pozostałych tomów serii.

Dwadzieścia lat po publikacji tomu 5 *Historii dyplomacji polskiej*, wobec zbliżania się do końca „wojennego” cyklu PDD i wydania wielu pozycji monograficznych i źródłowych dotyczących polityki polskiej tego okresu, wyraźna staje się potrzeba powstania nowej syntezy dziejów polskiej dyplomacji lat II wojny światowej.

TADEUSZ PAWEŁ RUTKOWSKI
Uniwersytet Warszawski, Wydział Historii
ORCID 0000-0001-7776-0647